

biti sestavni del titulatur vojaških enot po vladarjevi smrti. S pomočjo 17 tabel, na katerih so numerično oz. procentualno prikazane različne kombinacije podatkov, vzeti iz zbranega gradiva, je avtor dokazal, da so razpoložljivi napisi trdna in dovolj reprezentativna evidenca za raziskovanje pomena teh častnih naslovov. Na podlagi teh tabel je tudi dokazal, da so napisi vojaških enot brez teh naslovov načeloma zgodnejši in da so jih dobile kot nagrado za lojalnost do vladarja, oz. za večje vojaške uspehe.

Prvi del študije se deli na 21 poglavij; v prvem so zbrani vojaški napisi z vladarskimi vzdevki iz 1. in 2. stoletja (*Domitiana, Commoda*), ki so se kot častni vzdevki vojaških enot pojavljali le izjemoma. V drugem poglavju so naštetih vladarski vzdevki pod Septimijem Severom; v tretjem je zbrano epigrafsko gradivo, v katerem je omenjen vzdevek *Antoniniana*: vojaške enote so razdeljene po provincah, in sicer so zbrani ne le vsi napisi vojaških enot s tem vladarskim vzdevkom, temveč tudi vsi tisti v ustreznih letih natančno umeščeni napisi, na katerih se ti vzdevki ne pojavijo. Zbranim napisom sledi kratko ovrednotenje in tabele, na katerih je prikazano, katere vojaške enote – po provincah, po enotah in po letih – so vzdevke nosile, in katere ne. Na enak način avtor obravnava vladarske vzdevke *Severiana, Maximiana, Pupiana in Balbina, Gordiana, Philippiana, Deciana, Galliana Volusiana, Valeriana Galliana, Postumiana, Tetriciana, Claudiana, Aureliana, Probian, Cariniana Numeriana (?) in Diocletiana Maximiana*. Posebna poglavja posveti tudi negotovim vladarskim naslovom, napisom, ki jih ni vključil med relevantno gradivo, in vzdevkom, ki se pojavljajo na napisih, ki beležijo *cursus honorum* različnih vojaških osebnosti.

V drugem delu knjige podatke iz prvega dela ovrednoti, zgodovinske ugotovitve pa strne v zadnjem poglavju. V 3. stoletju je vladarski častni vzdevki prvi podelil Karakala kohortam v Rimu in enotam ob Renu in Donavi, ki so ga podprle v boju proti bratu Geti. Sporadično sta takšne naslove že prej podeljevala Domicijan in Komod; Karakala je to prakso obnovil in zelo razširil. Po smrti Gete je ponovno podelil vzdevke *Antoniniana* večjemu številu vojaških enot leta 216. Natančen vzrok za to drugo podelitev ni znan, vendar ga gotovo ni mogoče povezovati z bojem proti uzurpatorju. Ni gotovo, in to velja tudi za druge vladarje, ali je treba podeljevanje teh vzdevkov povezovati z vojaškimi akcijami proti notranjemu ali zunanemu sovražniku. Najbolj kompleksni so ti vzdevki pod Aleksandrom Severom, ko so bili v rabi istočasno trije: *Severiana, Alexandriana* in *Severiana Alexandriana*.

Marsikaj v zvezi s podeljevanjem vladarskih častnih naslovov ostaja prej ko slej nepojasnjeno, ni pa dvoma, da je Fitzova študija na tem področju temeljna; dragocena je kot zbirka gradiva, kot analitično ovrednotenje tega gradiva, navsezadnje pa tudi zato, ker nakaže tudi vsa tista vprašanja, na katera sedaj še ni mogoče z gotovostjo odgovoriti: odgovore nanje bodo dali novi napisi in nove študije. Knjigo deloma dopolnjuje študija B. Lörincza, *Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert*, *Acta arch. Acad. sc. Hung.* 37, 1985, 177–189.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Alice Sz. Burger, F. Füle: *Die römischen Inschriften Ungarns*, 4. Lieferung: Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum, *RIU* 4. Akadémiai Kiadó, Dr. Rudolf Habelt, Bonn, Budapest 1984. 191 strani (fotografije na str. 143–191).

Ena prioritarnih nalog moderne epigrafike je objavljati na novo najdene rimske napise in nadaljevati Mommsenovo delo, oz. ga preseči. Mommsen je s svojim korpusom latinskih napisov celega imperija (*Corpus inscriptionum Latinarum, CIL*) postavil temelje za študij antične zgodovine v najširšem pomenu besede. Brez njega bi si študija določenih specialnih ved sploh ne mogli zamisliti, npr. vojaške zgodovine, prozopografije, onomastike, upravne zgodovine, zgodovine kultov rimskega imperija. Mommsen si je postavil za objavo latinskih napisov določene kriterije, ki so bili v njegovem času, ko je strokovnjake zanimala predvsem vsebina napisa, popolnoma

zadovoljujoči. Če bi bili kriteriji zahtevnejši, bi takšnega projekta kljub odličnim sodelavcem, ki jih je imel, verjetno ne mogel dokončati. Od izida *CIL*-a (ok. leta 1902) do danes je bilo najdenih, kot kažejo številke, približno dvakrat toliko napisov, kot jih je objavljenih v Korpusu.

Mommsenovo delo je mogoče nadaljevati na dva načina: dopoljevati njegovo zbirko po več ali manj enakih kriterijih ali pa izdajati regionalne zbirke napisov, t. i. nacionalne korpuse, ki vsebujejo tudi vse napise, že objavljene v *CIL*-u, kar je upravičeno, ker obravnavajo spomenik bolj celovito, z vseh vidikov, ne le s stališča napisa. Odličan zgled za Additamenta ad *CIL* je objava vseh v Jugoslaviji najdenih in objavljenih latinskih napisov od leta 1900 do 1970, ki sta jih v treh zvezkih Situle (5., 19. in 25.) izdala Ana in Jaro Šašel. Mommsenove kriterije izdajanja napisov sta v mnogem izboljšala, opisi spomenika so izčrpnjši, napisom zahtevnejše vsebine je dodan komentar, ki je več kot dobrodošel, saj je pogosto napis razumljiv šele s pomočjo komentarja. Neprecenljiva zasluga tovrstnih izdaj je omogočiti širši strokovni javnosti dostop do napisov, ki bi bili, raztreseni po lokalnih publikacijah, za znanost bolj ali manj izgubljeni. Tem publikacijam pa manjkajo fotografije spomenikov, zato t. i. regionalnih korpusov napisov, pri katerih so fotografije eden pomembnih sestavnih delov publikacije, ne morejo nadomestiti. Vzorni v tem smislu so *Roman Inscriptions of Britain, RIB*, v katerih so objavljeni vsi rimski napisi Britanije. Objaviti napise cele province v enem ali dveh zvezkih je po vsej verjetnosti mogoče le v primeru Britanije, ki je znana po relativno majhnem številu kamnitih spomenikov. Običajneje je objavljati napise po antičnih mestih in njihovih agrih (npr. G. Alföldy, *Tarraco*, in *Supplementa Italica*), ali po antičnih regijah province (npr. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*) ali po modernih upravnih enotah. V zadnjo kategorijo sodi tudi serija *Die römischen Inschriften Ungarns, RIU* in 4. zvezek te serije, o katerem nekaj besed.

Vsi, ki se ukvarjajo s provincialno zgodovino in arheologijo, bodo veseli novega zvezka panonskih napisov s področja med Dravo in delom limesa med postojankama Lussonium (Dunakömlöd) - Altinum (Kölked), ki ustreza današnjim upravnim enotam Somogy, Tolna in Baranya. Spomeniki (skupaj 101), ki niso izgubljeni, so objavljeni s fotografijami in z risbami napisa. Glavni cilj moderne publikacije antičnih napisov je s tem izpolnjen in to je vsekakor zelo hvalevredno. Strokovnjaku pa je nekoliko žal (toliko bolj to velja za širši krog porabnikov te publikacije), da si madžarski kolegi niso postavili nekoliko zahtevnejših kriterijev za izdajanje napisov, kar tempa izdajanja posameznih zvezkov gotovo ne bi upočasnilo, pač pa bi bistveno prispevalo k popolnejši izdaji napisov.

Knjiga obsega brez fotografij 139 strani, vendar bi se njen obseg še zmanjšal, če bi bili opisi spomenikov, besedila napisa in risba razporejeni smotno po celi strani, ne pa paralelno: na levi strani opis in besedilo, na desni risba. Ker pogosto prihaja do neskladja med dolžino enega in drugega, ostaja pogosto po pol strani na vsaki drugi strani, na tisti torej, na kateri je besedilo napisa, prazne, neredko kar dve tretjini in celo tri četrtine, včasih pa ostane prazen prostor tudi na desni, kjer so risbe. To ne le, da ni smotno, ampak tudi ni v duhu prepotrebne moderne ekološke zavesti: 100 napisov je več ali manj minimum za samostojno publikacijo te vrste, zato bi bilo pametno takšnemu zvezku dodati napise še ene regije.

Ob tem, ko se želi o epigrafskem spomeniku vedeti čim več in je računalniška obdelava spomenikov pokazala, da je včasih za ustrezen opis nekoliko bolj zapletenega spomenika potrebnih tudi sto podatkov, je presenetljivo, da se opisi v knjigi omejujejo na najpotrebnejše podatke, skoraj v smislu Mommsenovega korpusa. Ni jasno, zakaj se tekstnokritični komentar v ničemer ne loči od besedila napisa, npr. z drugačnim tiskom, in zakaj ne stoji, kot običajno, za besedilom napisa, temveč pred njim. Besedilu napisa ni dodano nobeno, tudi najnujnejše pojasnilo; to je gotovo največja pomanjkljivost publikacije. Še več, pri napisih, ki so danes izgubljeni, je navedena zgolj zaporedna številka (številke tečejo od prvega zvezka dalje, v tem so napisi od 949 do 1050) in reprodukcija objave napisa v *CIL*-u. Ker avtorja ne objavljata niti moderne prepisa napisa, ostaja besedilo pogosto slabo razumljivo. Osnovni komentar bi pojasnil marsikakšno dvoumnost, težje mesto v besedilu oz. posebnost besedila, tako pa si mora

bralec pomagati sam. Koliko uspe, ni odvisno le od njegovega znanja, temveč često od bibliotek, ki jih ima na razpolago. Študentu bodo vrata do razumevanja marsikakšnega napisa ostala zaprta.

Knjiga se začne s kratkim zgodovinskim pregledom omejenih treh regij, sledijo napisi z risbami oz. reprodukcijami iz *CIL*-a. Na koncu kataloga napisov je konkordančna tabela števil napisev iz *CIL*-a in *RIU*. Indeksov ni, ti bodo sledili, ko bo zbirka madžarskih napisov zaključena. Pač pa sledijo fotografije vseh ohranjenih napisov (teh je precej več kot polovica, od tistih, objavljenih v *CIL*-u, jih je danes zgubljenih 23%, od preostalih 16%). Fotografije so kakovostne in omogočajo popolno preverjanje čitanja. Napisi so predvsem nagrobni in votivni oltarji, nekaj je vladarskih počastilnih napisov, ki so jih dale postaviti različne panonske vojaške enote. Napisi so važen vir za študij panonskega prebivalstva in kultov, razprostranjenih v prvih treh stoletjih po tem delu Panonije, zato je knjiga kljub navedenim pomanjkljivostim vsaki knjižnici, ki skrbi za literaturo s področja antične zgodovine, nujno potrebna.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Luigi Moretti: *Tra epigrafia e storia. Scritti scelti e annotati.* Vetera 5. Edizioni Quasar, Roma 1990.

Luigi Moretti je eden najuglednejših in najbolj zaslužnih sodobnih italijanskih epigrafikov, avtor publikacij, kakršne so *Iscrizioni agonistiche greche*, *Iscrizioni storiche ellenistiche I* in *II* in *Inscriptiones Graecae Urbis Romae* v več zvezkih. Brez njih ne bi smela biti nobena resna strokovna knjižnica. V 5. zvezku zbirke *Vetera* so objavljeni njegovi izbrani krajši spisi, ki jih je avtor sam dopolnil z opombami, v katerih je upošteval vso poznejšo strokovno literaturo o obravnavanih problemih.

Podobno kot 3. zvezek zbirke *Vetera*, ki prinaša izbrane spise G. Barbierija, je tudi ta razdeljen na tri dele, z Morettijevo bibliografijo na začetku in indeksi na koncu knjige. V bibliografiji so študije, ki so ponatisnjene v pričujočem zvezku – če odštejemo recenzije in *voces* za razne leksikone, ki so v celoti spuščeni, gre za manjšo polovico celotnega opusa – označene z zvezdico.

Prvi del nosi naslov *Storia e civiltà nell'età ellenistica*; v njem je zbranih devet člankov, v katerih avtor obravnava najrazličnejše, pomembnejše ali obrobne, probleme helenistične civilizacije, od Makedonije do Licije in Cirenajke. Vsakokrat mu je za izhodišče ta ali oni napis, ki ga je prvi izdajatelj interpretiral nepopolno ali drugače. Moretti pa skuša besedilo s pomočjo svojega širokega znanja grške in latinske epigrafike in literature, vsestranskega poznavanja tematike in zdrave mere domišljije osvetliti še z drugih plati in do zadnjih možnosti izrabiti potencial napisa. Pri tem se teoretično lahko kdaj moti, zato v dvoumih primerih sam poudarja, da gre zgolj za hipoteze, velikokrat pa prihaja do nepričakovanih rezultatov. Marsikaj novega ugotavlja v zvezi z zgodovino Licije in njenega koinona, predvideva njeno vojaško moč in število njenega prebivalstva. V sociološko usmerjeni študiji o odnosih med državljanom in polis v helenističnem obdobju utemeljuje razvoj teh odnosov, ki so bili v klasičnem obdobju popolnoma drugačni in mnogo aktivnejši kot pozneje. V helenizmu so te odnose usodno zaznamovala socialna naspirtja, ki so postajala vse hujša, polis pa nanje ni mogla bitveno vplivati, ker je bila v rokah premožnih slojev. Od tod izvira končno tudi propad grške polis, katere predstavniki, aristokracija, so paktirali z makedonsko in rimsko državo v zameno za stabilen politični in socialni položaj. V dveh člankih Moretti obravnava institucijo dobroteljnosti, evergetizma, ki jo je podpirala stoična filozofija. V enem od člankov obravnava prve stike Rima z otokom Hios, v drugem gimnaziarični zakon v Beroji, povsod najde na podlagi že objavljenih napisov nove povezave in nove zgodovinske podatke.

V drugem delu, *Iscrizioni greche e latine di età imperiale*, je zbranih dvanajst študij, ki so posvečene različnim temam, podobno kot v prvem delu, le da avtor v njih obravnava dogodke iz poznejšega obdobja. Poleg dveh člankov s tračansko tematiko (o Tračanih na grških in latinskih napisih iz Rima, ter Thrakikà, v katerem interpretira tri grške napise iz

Tracije) in dveh pomembnih člankov, enem o azijskih deželnih zborih, koina, in drugem o fragmentih o stoletnih igrah, ki jih je dal slovesno prirediti Avgust leta 17 pr. Kr., bi posebej omenila študijo z naslovom *Statistica demografica ed epigrafia: durata media della vita in Roma imperiale*, v kateri je Moretti kot eden prvih bolj podrobno preučil podatke o doseženi starosti moških in žensk v mestu Rimu, ki so jih zbrali že pred njim (A. De Marchi za Rim, W. R. MacDonell za Rim, Hispanijo, Luzitanijo in Afriko in R. Etienne za Burdigalo). Opozoril je na vse tiste vidike takšnega študija, ki zabišejo dejansko stanje umrljivosti v antiki, npr. nezadovoljivo dokumentirana umrljivost novorojenčkov in dojenčkov na eni strani, in, morebiti, starih ljudi na drugi, ter dejstvo, da pri omebi starosti prevladuje številke, deljive s pet. Podatke o doseženih letih je razdelil po posameznih letih, posebej za moške in posebej za ženske in na podlagi statističnega izračuna, pri čemer je dobil krivuljo obdobja večje (npr. med 20. in 25. letom) oz. manjše umrljivosti, ugotovil povprečno starost prebivalcev mesta Rima, ki je znašala manj kot 22 let in je bila glede na podobne izračune za druge predele imperija ena najnižjih.

V članku *Vicus cornicularius* je zbral štiri napise, v katerih je ta vicus omenjen, in ga lociral v tretjo regijo mesta Rima, ki je obsegala področje Koloseja in griča Oppija. Podobno kot drugi, že znani vici mesta Rima, npr. *frumentarius*, oz. *unguentarius*, naj bi imel ime po izdelovalcih koščenih predmetov, dasi takšen pomen za besedo *cornicularius*, ki pomeni sicer vojaške in civilne funkcionarje, še ni dokumentiran.

V članku *Due iscrizioni latine inedite di Roma* objavlja poleg napisa iz časa kratkotrajne vlade Septimija Severa in obeh sinov, Karakale in Gete, konec leta 209 in začetek 211, zelo važen napis, ki sta ga dala Asklepiodot, Komodov *a rationibus*, sicer neznan, in Kleander, nasprotno zelo znana osebnost iz časa Komodove vlade, postaviti za konzula z imenom *T. Aius Sanctus*. Njega Moretti identificira z že znanim Sanktom iz *P. Oxy* 635 in *P. Berol.* 13942 (v obeh primerih je bil gentile le nepopolno ohranjen) ter z Attijem Sanktom iz *HA, vita Commodi* 1,6 (naj bi bil Komodov *orator*), kjer je bilo ime, kot kažejo *variae lectiones*, očitno napačno zapisano.

Tretji del nosi preprost naslov *Epigraphica*. V njem so zbrani Morettijevi prispevki za revijo *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*. Objavljal jih je pod naslovom *Epigraphica*, oštevilčene od 1 do 28, po dva in dva v istem zvezku revije, od leta 1964 do 1984. V njih obravnava prav toliko različnih tem, od interpretacije nagrobnih formul, do zgodovine Ahajske zveze, od Gelijev iz Korinta, ene najuglednejših korintskih rodbin (enemu njenih članov je Arijan posvetil spis o Epiktetu), do Antenoridov in Akvileji (=prebivalcev Akvileje, potomcev mitičnega prednika Antenorja). V enem od prispevkov piše, da je bil Germanik, za katerega sicer patronat nad kakšnim drugim mestom v imperiju ni dokumentiran, *patronus* rimske kolonije *Patrae*, pomembnega grškega pristanišča in ene redkih rimskih kolonij v matični Grčiji.

Celotno delo dopolnjujejo razčlenjeni indeksi, ki omogočajo podrobnejši pregled nad delom, kot ga daje kazalo. Knjiga je po mojem mnenju vsestransko odlična. V njej so zbrani članki, ki vsebujejo marsikakšno dragoceno historično spoznanje. Dasi v večini niso objavljeni v težko dostopnih revijah, pa njihova teža vendarle pride še bolj do izraza, če so zbrani na enem mestu, razdeljeni po poglavjih, ki posamezne članke povezujejo vsaj okvirno v bolj zaključene celote. Predvsem pa takšna publikacija omogoča pregled nad delom strokovnjaka, ki je prispeval marsikaj tehtnega k boljšemu poznavanju helenistične in rimske zgodovine ter epigrafike in ki ga gotovo obédujejo tudi tisti, ki se véasih z njim ne strinjajo.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Supplementa Italica, Nuova serie, 4 (Unione accademica nazionale). Edizioni Quasar, Roma 1988. 343 strani s fotografijami.

Leta 1981 je izšel prvi zvezek v novi seriji epigrafske publikacije *Supplementa Italica* in prinesel nove napise iz treh italjskih mest: Ferentinum, Pisaurum, Falerii Novi, ter dodatek